

ԱՐՄԵՆ ԱՆԱՍՅԱՆ

ԹՈՎՄԱՍ ԿԻԼԻԿԵՑՈՒ ԱՇԽԱՐՀԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ

Աշխարհագրական գիտությունը հին Հայաստանում բավականին զարգացած է եղել: Դրա փայլուն վկայություններից մեկն է հանրաժանոթ այն «Աշխարհացոյցը», որը մի ժամանակ վերագրվում էր Մովսես Խորենացուն, ապա Անանիա Շիրակացուն, իսկ այժմ էլ համարվում է VII դարի սկզբի մի անանուն հեղինակի գործ: «Աշխարհացոյցը» համաշխարհային ընդգրկում ունի և ներկայացնում է Եվրոպայի, Արևելքի (Աֆրիկայի) և Ասիայի աշխարհագրությունը: Այն հետաքրքիր տեղեկություններ է հաղորդում զանազան երկրների պատմական, ֆիզիկական ու տնտեսական պայմանների մասին:

Ինչպես հայտնի է, «Աշխարհացոյցը» ժամանակի ընթացքում փոփոխությունների ու վերամշակումների է ենթարկվել, որի հետևանքով և առաջացել են նրա ընդարձակ և համառոտ խմբագրությունները:

Սույն հաղորդումով մենք նպատակ ունենք ուշադրություն հրավիրել աշխարհագրական մի փոքր աշխատության վրա, որը կապ ունի «Աշխարհացոյցի» համառոտ խմբագրության հետ:

Դա Թովմաս Կիլիկեցու «Տեսակը աշխարհաց և համանգամանք երկրի» վերնագրով աշխատությունն է, որը բաղկացած է երեք հիմնական մասերից՝ Ասիա, Մեծ Հայք և Կիլիկիա: Առաջին երկու մասերում հեղինակը տալիս է Ասիայի երկրների և պատմական Հայաստանի աշխարհագրությունը, իսկ երրորդ գլուխը ամբողջապես նվիրված է Կիլիկիային:

Այդ գործի մասին առաջին անգամ տեղեկություններ է տվել Ղ. Ինճիճյանը իր «Հնախօսութիւն աշխարհագրական Հայաստանեայց աշխարհի» աշխատության մեջ, պարզելով նրա հեղինակի անունը՝ Թովմաս Կիլիկեցի, և բնութագրելով գործը: Նա հիշատակում է, որ այդ բնագրի առաջին երկու մասերը քաղված են «Աշխարհացոյցից», իսկ Կիլիկիային նվիրված մասը ինքնուրույն է: Հենվելով ձեռագրի վերջում եղած «Թովմայ Բարունի» անվան հիշատակության վրա, նա եզրակացնում է. «Այս բան յայտնի ցուցանէ զԹովմաս լինել ի Կիլիկիոյ յոյր սակս և առաւել քան զայլոց աշխարհաց՝ զիւրոյ հայրենեացն լիշեաց զբերս»¹:

Հետագայում այս ձեռագրին անդրադարձել է նաև Ղ. Ալիշանը՝ իր «Սիսուան» աշխատության մեջ: Նա ևս նշում է, որ տվյալ գործի հեղինակը՝ Թովմա Բարունի Կիլիկեցին է: Ալիշանը միաժամանակ որոշում է նաև հեղինակի ապրած ժամանակը՝ XIV դար²:

1 Ղ. Ինճիճյան, Հնախօսութիւն աշխարհագրական Հայաստանեայց աշխարհի, հատ. Գ, Վենետիկ, 1835, էջ 315:

2 Ղ. Ալիշան, Սիսուան, Վենետիկ, 1885, էջ 9:

Մեր մատենագրությունը չի պահպանել թովմաս Կիլիկեցու վերաբերյալ կենսագրական տեղեկություններ: Մկրտիչ Աղավնունին իր աշխատություններից մեկում տալիս է մի քանի տեղեկություններ ոմն թովմաս արեղա Հոռմկլայեցու մասին՝ նույնացնելով նրան մեր հեղինակի հետ: Ըստ նրա՝ 1292 թվին, Հոռմկլայի անկումից հետո, թովմաս արեղան Հոռմկլայից գալիս է Կիլիկիա: Թովմաս արեղա Հոռմկլայեցին եղել է գրիչը «Գիրք թղթոցի», որ նա ընդօրինակել է Կիլիկիայում 1298 թվականին³: Մ. Աղավնունու հիշատակած՝ Ներսես Շնորհալու «Թուղթ ընդհանրական»-ի առաջարանում և «Գիրք թղթոց»-ի հիշատակարանում շատանք որևէ լրացուցիչ տեղեկություն, որը հիմք տար մեզ նույնացնելու վերոհիշյալ անձնավորությանը մեր աշխարհագրի հետ: Այնպես որ, միայն ենթադրաբար կարող ենք ասել, թե թովմաս արեղա Հոռմկլայեցին տվյալ աշխատության հեղինակ թովմաս Կիլիկեցին է:

Թովմաս Կիլիկեցուն անցողակի կերպով հիշել են Նորայր Բյուզանդացին՝ և Հ. Աճառյանը⁵: Թե՛ Ինճիճյանը, թե՛ Ալիշանը և թե՛ մյուսները թովմաս Կիլիկեցու մասին խոսելիս նկատի են ունեցել Վենետիկի Մխիթարյան մատենագարանում գտնվող ձեռագիրը, որի վերաբերյալ, սակայն, նրանք տեղեկություններ չեն տալիս: Ըստ Հ. Աճառյանի՝ վենետիկյան ձեռագրի համարը 632 է, բայց դա հավանաբար սխալ է: Վենետիկյան ձեռագրերի այն ցուցակում, որ հրատարակել է Բ. Սարգիսյանը, թովմաս Կիլիկեցու այդ բնագիրը գտնվում է «Ոսկեփորիկ Դ» ձեռագրում, որը կրում է 243 (հին՝ 947) համարը⁶: Թովմաս Կիլիկեցու գործը մինչև օրս օգտագործվել է միայն քաղվածաբար, իսկ բուն բնագիրը մնացել է անտիպ:

Մաշտոցյան մատենագարանի ձեռագիր ֆոնդերում պահպանվող աշխարհագրական նյութերի մատենագիտությունը կազմելու մեր աշխատանքի ընթացքում պարզվեց, որ այդ երկից երկու օրինակ էլ գտնվում է մեզ մոտ (ձեռ. № 1518, 163ա—165ա. № 1770, 87բ—90բ):

Մեր այս օրինակներից առաջինում բնագիրը կրում է «Տեսակք աշխարհաց և համանգամանք երկրի» խորագիրը, իսկ երկրորդում՝ վերնագիրը մի փոքր աղավաղված է: Առաջին բնագիրը ընդօրինակված է 1594, իսկ մյուսը՝ 1589 թվականին: Ներկա օրինակներում շկան նշումներ հեղինակի մասին: Համեմատելով այս երկու օրինակների բնագիրն իրար, ինչպես նաև Ինճիճյանի և Ալիշանի կատարած մեջբերումների հետ, տեսնում ենք, որ դրանք համընկնում են վենետիկյան օրինակին: Համեմատությունները ցույց են տալիս, որ թովմաս Կիլիկեցին, քաղելով «Աշխարհացոյց»-ից իր աշխատության առաջին երկու մասերը (Ասիա և Մեծ Հայք), երբեմն բաց է թողել տեղանուններ, կատարել է որոշ կրճատումներ, իսկ երբեմն էլ՝ ավելացումներ: Մեծ մասամբ անունները այստեղ երևան են գալիս աղավաղված ձևերով:

Պարզելու համար այն հարցը, թե արդյոք թովմաս Կիլիկեցու մոտ եղած տեղանունների տարբերությունները սոսկ աղավաղումներ են հանդիսանում,

³ Մկրտիչեպ. Աղավնունի, Միարանք և այցելուք հայ Երուսաղեմի, Երուսաղեմ, 1929, էջ 156—157:

⁴ Նորայր Բյուզանդացի, Հայկական բառարաններ, Կ. Պոլիս, 1880, էջ 108:

⁵ Հ. Աճառյան, Հայոց անձնանունների բառարան, հատ. Բ, Երևան, 1944, էջ 322:

⁶ Բ. Սարգիսյան, Մայր ցուցակ հայերեն ձեռագրաց Մատենագարանին Մխիթարեանցի վենետիկ, հատ. Բ, Վենետիկ, 1924, էջ 632:

Թե դրանք Թովմաս Կիլիկեցու ժամանակ օգտագործված ձևեր են, մենք նախ և առաջ ստուգումներ կատարեցինք Մեծ Հայքի նկարագրությանը վերաբերող մասում՝ Հ. Հյուբշմանի «Հին Հայոց տեղոյ անունները» ուսումնասիրության օգնությամբ: Այս աշխատության մեջ Հյուբշմանը VII դարի «Աշխարհացոյց»-ում առկա սլաւոնական Հայաստանի տեղանունների մասին խոսելիս, միաժամանակ նշում է նաև ժամանակի ընթացքում նրանց կրած ձևափոխումները, եթե այդպիսիներ եղել են:

Արզունը (կամ Արզիւնը), որ կա Թովմաս Կիլիկեցու մոտ, Հյուբշմանի տրված տեղեկության համաձայն՝ Աղձնյաց նահանգի Արզն կամ Արձն կոչված գավառի ասորական ձևն է⁷: Վերջինս XII—XIII դարերում գործածել են Մատթեոս Ուսճայեցի⁸, Միք. Ասորին⁹ և Ասողիկը¹⁰ (վերջինիս մոտ Ազրուն ձևով է): Փաստորեն Թովմաս Կիլիկեցին այստեղ օգտագործել է հենց իրեն ժամանակակից մի ձև: Սակայն ժամանակակից ձևի օգտագործման այս օրինակը համարյա միակն է: Կան մի քանի ուրիշ անվանաձևեր, որոնց գործածությունը թեև Թովմաս Կիլիկեցուց որոշ ժամանակով առաջ ապրած մատենագիրների մոտ է պատահում, բայց և միաժամանակ «Աշխարհացոյց»-ի ժամանակից շատ ուշ են հանդես գալիս: Օրինակ՝ «Աշխարհացոյց»-ի համառոտ խմբագրության տարբերակների մեջ Վասպուրականի նահանգի Աղովիտ և Բառիղովիտ անունները իրար են համապատասխանում: Թովմաս Կիլիկեցու մոտ այդ անունների դիմաց հանդես է գալիս Բառողովիտ (տարբ. Բառովողիտ) ձևը, որն ակնհայտորեն կապ ունի Բառիղովիտ ձևի հետ: Թովմաս Կիլիկեցու մոտ եղած Բառողովիտը հիշատակվում է նաև IX դարի հեղինակ Թովմա Արծրունու մոտ՝ Բառիլովիտ ձևով¹¹: Այս անվան համար Հյուբշմանը տեղ չի գտել տեղագրելու, ասելով, որ «Աշխարհացոյց»-ում չկա¹²: Այնինչ՝ մեր կատարած ճշտումով այն պետք է մտնեք Աղովիտի նկարագրության մեջ: Այսպիսի օրինակներից է նաև Թովմաս Կիլիկեցու օգտագործած Առնիոտն անվանաձևը, որը համապատասխանում է «Աշխարհացոյց»-ում պատահող Առնոյտն ձևին (Վասպուրականի նահանգ): Առնիոտն ձևը մի անգամ գտնում ենք նաև Թովմա Արծրունու մոտ, որը հավասարապես օգտագործել է նաև Ուն Առնոյ ձևը: Ըստ երևույթին Առնիոտն ձևը աղավաղում չէ, այլ ինչպես մտածում է Հյուբշմանը, ներկայացնում է սեռական հոլովի տարբեր ձևը (Առնոյ-ոտն և Առնի-ոտն)¹³:

«Աշխարհացոյց»-ից շեղվող այսպիսի օրինակներն էլ կարելի է համարել հետագա ժամանակների ձևափոխումներ, որոնք հասած կարող են լինել մինչև Թովմաս Կիլիկեցու ժամանակները: Մենք համեմատության առանք Սյունյաց նահանգի գավառների այն ցուցակը, որը գտնվում է Թովմաս Կիլիկեցուն ժամանակակից հեղինակ՝ Ստեփաննոս Օրբելյանի «Պատմութիւն նահանգին Սիսական» աշխատության մեջ¹⁴: Այստեղից պարզվեց, որ Սյունյաց նահանգի գա-

7 Հ. Հյուբշման, Հին Հայոց տեղոյ անունները, Վիեննա, 1907, էջ 168:

8 Մատթեոս Ուսճայեցի, ժամանակագրութիւն, Երուսաղեմ, 1869, էջ 70:

9 Միխայէլի Ասորեոց պատրիարքի ժամանակագրութիւն, Երուսաղեմ, 1871, էջ 255:

10 Մտ. Ասողիկ, Պատմութիւն, Պետերբուրգ, 1885, էջ 195:

11 Թովմա Արծրունի, Պատմութիւն տանն Արծրունեաց, Պետերբուրգ, 1887, էջ 251:

12 Հյուբշման, նշվ. աշխատ., էջ 214:

13 Հմմտ. Հյուբշման, էջ 216:

14 Պատմութիւն նահանգին Սիսական, արարեալ Ստեփաննոսի Օրբելյան արքեպիսկոպոսի Սիւնեաց, Թիֆլիս, 1911, էջ 509—523:

վառների անունները «Աշխարհացոյց»-ի ժամանակից մինչև Քովմաս Կիլիկեցու ժամանակը ոչ մի փոփոխություն չեն կրել: Հետևաբար Քովմաս Կիլիկեցու մոտ եղած վերոհիշյալ նահանգի գավառների անունների ձևերը ոչ թե փոփոխված ժամանակակից անվանաձևեր են, այլ աղավաղված ձևեր:

Մենք, միաժամանակ, ներկայացող փաստերը մի առ մի ստուգեցինք Ղ. Ալիշանի «Տեղագիր հայոց մեծաց»¹⁵ և Ս. Երեմյանի «Հայաստանը ըստ Աշխարհացոյց-ի»¹⁶ աշխատությունների օգնությամբ:

Այս բոլորից հետո կարելի է հանգել այն եզրակացության, որ, հակառակ ժամանակակից որոշ ձևերի առկայությանը, Քովմաս Կիլիկեցու մոտ շատ են նաև աղավաղված ձևերը: Գաղափար տալու համար եղած աղավաղումների մասին, մենք կհիշենք մի քանի ակնառու օրինակներ՝ փակագծում նշելով ուղիղ ձևերը՝ ըստ «Աշխարհացոյց»-ի: Օրինակ՝ Կապրասա (Կապուտան), Աղիժ (Առիւ), Ազոււ (Մզուր), Արշակողիղ (Արճիշակովիտ) և այլն: Կան նաև անունների համառոտված ձևեր՝ Ուլիան՝ A օրինակում կամ Ալիան՝ B օրինակում՝ (Պիանը), Ումզղան (Ումզղապերոժ), Սպանտաւան (Սպանգարանպերոժ) և այլն: Այս են Մեծ Հայքի տեղանուններին վերաբերող մեր կատարած ստուգումների արդյունքները:

Սակայն եթե հեղինակը Ասիայի և Մեծ Հայքի աշխարհագրության գլուխները վերցրել է VII դարի անանուն «Աշխարհացոյց»-ից, ապա Կիլիկիայի վերաբերյալ մասը, ինչպես նշեցինք, ինքնուրույն է: Այս մասը, որքան էլ համառոտ, մեծ արժեք է ներկայացնում Կիլիկիայի աշխարհագրության համար: Նա հետաքրքիր տեղեկություններ է տալիս Կիլիկիայի բնական հարստությունների, ինչպես նաև բուսական և կենդանական աշխարհի մասին: Ղ. Ալիշանը բարձր է գնահատում հիշյալ բնագրի՝ Կիլիկիային վերաբերող մասը: Այս փոքրիկ բնագրի հարուստ տեղեկությունները նա որոշ շափով օգտագործել է իր «Սիսուան» աշխատության մեջ, տալով մի շարք անձանոթ կամ կասկածելի բառերի բացատրությունները¹⁷:

Ալիշանը Քովմաս Կիլիկեցու բնագրի նկարագրությունը չի տալիս, բայց մի քանի առիթներով նշում է, որ իր ձեռքի տակ եղած օրինակը ունեցել է աղավաղումներ: Որոշ բույսերի և կենդանիների անունները քննելու ժամանակ նա կանգնում է դժվարությունների առաջ, գտնելով, որ դրանք աղավաղված են: Օրինակ՝ մի առիթով նա ասում է, որ իր ձեռքի տակ եղած այդ բնագիրը «ոչ թուի ստուգագիր յամենայնի»¹⁸: Մի ուրիշ կապակցությամբ նա կասկած է հայտնում, թե «ստոյգ իսկ իցէ գրուածն»¹⁹: Որոշ աղավաղումներ կան նաև մեր օրինակներում:

Մենք հարկ ենք համարում ներկայացնել Քովմաս Կիլիկեցու աշխատությունը ամբողջությամբ, Մաշտոցյան Մատենադարանի վերոհիշյալ № 1518 (A օրինակ) և № 1770 (B օրինակ) ձեռագրերի համեմատությամբ:

15 Ղ. Ալիշան, Տեղագիր հայոց մեծաց, Վենետիկ, 1855:

16 Ս. Երեմյան, Հայաստանը ըստ Աշխարհացոյցի, Երևան, 1962:

17 Ղ. Ալիշան, նշվ. աշխատ., էջ 9, 13, 14, 17, 30—32:

18 Նույն տեղում, էջ 30:

19 Նույն տեղում, էջ 31:

ՏԵՍԱԿՔ ԱՇԽԱՐՀԱՅ ԵՒ ՀԱՄԱՆԳԱՄԱՆՔ ԵՐԿՐԻ

Ասորիք¹ յերի կայ իւրում ծովուն հիւսիս ի Հրէաստանի: Ունի ինքեան և լերինք անուանիք՝ զԼիրանան, զԿարմեղոս², և գետ հզօր զՅորդանան, և քաղաքս քաղումս և մայրաքաղաք զԱնտիոք և զԴամասկոս: Ունի և դրունս Բ և վայրս բնդարձակս:

Հրէաստան ելից կայ Փիւնայզան³ Պիղագոսին⁴ մինչև ի սահմանս Եգիպտոսին, և սպառաժն Արարիա՝ Ասորովք: Եւ ունի աշխարհս Գ՝ զԳալիլիա, զՍամարիա և զԵդոմիա. և յիճս Բ՝ զՏիրեբիա⁵ և զՄեռեալ ծովն: Եւ գետ Յորդանան անցանէ ընդ նայ: Ունի և քաղաքս քաղումս և զմայրաքաղաքն Երուսաղէմ: Եւ է Հրէաստան քաղցրաբեր և պտղալից, որ քղիսէ⁶ զկաթն և զմեղրն:

Ապառաժն Արարիա յերի կալով Եգիպտոսի և յարևմտից Ճիւղիլայ և Կարմիր ծովուն, որ էանց Իսրայէլ, յերի կալով Ասորոց և Հրէաստանի: Արարիա փոքր ունի աշխարհս Գ՝ զՏաճկաստան, զՓռանդիա, զՄաքա⁷, զոր տուն Արրահամու կոչեն. գետ և ոչ մի:

Միջագետք յելից կայ Հայոց առ Եփրատ գետով և ի մտից Ասորեստանին առ Դիլաթ գետով և յերի Մեծ Հայոց⁸: Ունի լեանս Բ և գետս Բ՝ զԴիլաթ և զԵփրատէս, և քաղաքս քաղումս յորոց⁹ մինն¹⁰ է յՈւռհայ, յորում է պատկերն փրկչական:

Բարեկացիք յերի կալով Միջագետաց առ Դիլաթաւ¹¹ մինչև ցՊարսկային ծովն, և ունի աշխարհ Գ՝ զԱկո... անցանէ¹² ընդ նա գետն Եփրատ¹³ և Դիլաթ¹⁴: Ունի և այլ ազգս և քաղաքս: Եւ գտանի ի սահմանս նորա ակն սարդիոն: Եւ Բասրայ է ամենալի վաճառօք և ելք նաւուց¹⁵ ի նա ի Հնդկաց, որ է կողմ արևելից:

Անապատն Արարիա յերի կայ Միջագետաց ի մտից¹⁶ Խուստնի և ունի ազգս Թ, քայց լեանս և ոչ մի:

Երջանիկն Արարիա յերի կայ Ապառաժին Արարիայ և մտանէ ընդ մէջ խորշից Կարմիր ծովուն, որպէս ցամաքամուտ կղզի: Ունի ազգս քաղումս և քաղաքս Ս և լերինս Ժ և գետս Դ և աղբիւրս Ա և կղզիս քաղումս և աշխարհս ամենաբարի, է որ յիւրմէ, է որ ի վաճառէ եկելոց ի ճենաց և ի Հնդկաց: Գտանի անդ ոսկի և ակունս¹⁷ պատուականս, եղս անոյշս, փայտ[ս] անփուտս և անտի էր և տունն Սարայ: Եւ բնակիչք աշխարհին ոմանք քաջ սեաւք, ոմանք կիսով, ոմանք սպիտակք և զործին ի նմա եղք¹⁸ անոյշք¹⁹ ժն ցեղ:

Կապոզք²⁰ յելից կայ Հայոց և երի կայ Կասրից²¹ ծովուն: Ունի աշխարհս շայտոսիկ. զԱտրպատական²², զՌէ, զԳեղիան²³, զՄուկան²⁴, զԴէմս. զԱհմատանս²⁵, զԴոմբան, զՏապրաստան, զԱմք²⁶, զԱւրան: Ունի լերինս և գետս և զծովն որ կոչի Կապրաստ²⁷. ունի և քաղաքս քաղումս յորոց մինն կոչի Գանձակ Շահաստանի:

Արուստան, որ է Ասորեստան, այսինքն՝ Մծրին, յելից կայ Միջագետաց, առ եզերք Հայոց: Ունի լերինս և գետս և քաղաքս զնինուէ:

1 B այսօքիկ 2 B զԿարմեղոս 3 A Փիլաղան 4 A Պիլագոս 5 A Տիրեբեա 6 B քաղիսէ
7 A Մուքիա 8 B չիք և ի մտից Ասորեստանին առ Դիլաթ գետով և յերի մեծ Հայոց
9 A յոր 10 A հինն է 11 A Դիլաթեա 12 A անէ 13 B Եփրատէս 14 A Թիլազ 15 A նաւուց
16 A մտաց 17 A ականս 18 A մեղք 19 B անոյշ 20 A Տապոզք 21 B Կազրից
22 A զԱտրպատակ 23 A զԳիլան 24 A զԱմուկան 25 A զԱհմատանս 26 B զԱմք
27 A Կապրաստանի

Ելիմացիք, որ կոչին Խորասան, յեկից կալով Դկլաթայ²⁸ և ի կից Պարսկաց: Եւ ունի Ելիմայ աշխարհս փոքունս՝ զԽուժաստան, զՄաղմ²⁹, Ապաստան, զՄեհրանքատակ, զԳուրմական³⁰: Ունի և գետս Գ և քաղաքս, յորոց մինն է Գուրսեփուր. յորում զազնիւ շաքարն գործեն. ունի և կղզիս Բ ի Պարսկային ծովուն:

Պարսք են որ կոչեն Քուսմանդիճ, յեկից կայ Խուժաստանի և յերի Մարաց: Ունի աշխարհս՝ զՊարսս, զԱսպահան, զՀակար, զՊանարտաշիր, զԿրման, զՏովրան, զՄանդրան, զՄնդ³¹, զՍպետ³², զՎեշտ, զՍագաստան, զԱպաստան³³, զԳեք, զՄլհամիկ, զՄաղօն³⁴: Ունի գետս և կղզիս և քաղաքս բազումս, յորոց մինն է Շիրիմարան քաղաք, յորում աղնիւ մարգարիտն ելանէ և այլ գաւհարք³⁵: Եւ գաւհարք³⁶ մարգարիտն այս է. գրագն Զ դանգեանն արժէ ԽԶ դրամ, դամեայն այս է և մելայն, Գ դանգեանն, Տ պարզմուշքա, պարզմուշիթ, հօթ դրամ, նոս դրամ, դաս դրամ:

Ասորիք, որ կոչին Քրիարտի Խորասան, յերի կայ ծովուն և աշխարհք են նորա այսորիկ. Կոշտ³⁷, Զրկան, Ապրշահատ³⁸, Մրուայ, Մարոտ, Հրե³⁹, Կատշան⁴⁰, Սղակ, Ողակ, Անգեպատ, Պերոզի⁴¹, Ահճիր, Գղնի, Նուզան, Վարջան, Բահզ, որ են Պարթևք, Զարմուկան⁴², Շերմուկան, Գողբան: Ունի լերինս և գետս, և կղզիս, Ե, և ի հեշմուկ կղզի մի հանդէպ Արեաց ի Հնդկաց ծովին, որոյ բնակիչքն թղկունք են Գ թղեան հասակաւ և պատերազմին հաւուցն խորհուց՝ վասն Հարակելոյ նոցա զերկիր նոցա:

Սկիւթայ, որք Ապախտաւրք այսինքն Թուրքն. սկսանի սահմանք նոցա ԻյԱթ գետոյ մինչ ի Մօրն լեառն և ձգի մինչև ի Ճենս: Եւ Եմաւոն⁴³ լեառն բարձր և երկայն: Եւ ունի աշխարհս ԽԳ՝ Սողիկ, Թուխարիկ, Հերթախք⁴⁴ և այլ խուժադուժ անուանք, և լերինս և գետս և դաշտս անասպատս ջերմայինս և անջրրդիս: Եւ են մարդիկ երկրին հաստ անձամբ, որ են ի Թուրքաստանի:

Հնդկաստան եկից կայ նաւաց աշխարհին և յերի կայ Սկիւթայ⁴⁵. և են Հրնդիկք բաժանեալ աշխարհս, զոր բաժանէ Գեհոն գետ. և ունի արեւմտից կողմն ազգս ԾԵ, իսկ արեւելից⁴⁶ կողմն ազգ ՀԲ: Ոմանք ի նոցանէ մարդակերք, ոմանք ազևորք, ոմանք կարճահասակ տափաքիթք, լայներեսք, քսպիտակք, ոմանք մերկիմաստունք, որ գործ անիրաւութեան ոչ գործեն և զմարմինս կենդանեաց ոչ ուտեն, և երկարկեայք: Ունին լերինս և գետս և կղզիս, լինի և երևէ ամբննս (?), ունի որս եղջիրքն, նա սպաննէ զառիւծն, և կորանդն և կապմայմունք, արաղաղք⁴⁷ փետրամորուք և փեղզ և վագերք և վիշապք և մեծ մրջիւնք և մրջմնառիւծք հեղք, մկունք, բղամշկայք և երկրադար գաղան, միեղջերովի, որ մեծ է քան զփիղ և ի վեր աղինն ճանք, և զփիղ լեզուան սպանանէ, և հաւն փասկուճ և մաշկերանոյ և լիս եղջիրայ: Լինի և ոսկի ընտիր և մարգարիտ, և ակն ամենագուհար. լինի և պղպեղ և սինգոսեղ և ոտրովի ճառք, հալուեայ, փղանգեայ մուշկ, քաֆուր, ճանդատակ, դարսենիկ:

[Տ]արարոսիովն⁴⁸ է մեծ կղզի՝ ՌՃ մղոն երկայն, ԾԶ լայն, յերի կալով Հրնդկաց, և ունի շուրջ զիւրե այլ կղզիս մասունս ՌՅԸ: Ունի լերինս և գետս և ազգս ԺԲ: Լինի ի նմա ոսկի և ակունս պատուական, և գաղանք՝ փիղ և վագր: Եւ արք աշխարհին վարսիւք կնոջ պսակեն զգլուխս իւրեանց:

28 A Թկլաղա 29 B զՄաղմ 30 B զԳուրմական 31 B զՄնդ 32 A զՍպետ
33 A զԱպաստան 34 A զԱղօն 35 A զոհարք 36 A զոհարք 37 A Կշտ 38 A Ապրշահայ
39 A Հր 40 A Կատշատ 41 A Պրոզէ 42 A Զարմական 43 B Եմաւոն 44 B Հերթաշք
45 A Սկիւթայ 46 B յարեւմտից 47 B խօսք աղաղակ 48 A Զարարոսիւն

Ճենաստան⁴⁹ յերի կալով Սկուիայ և մինչև յանձանօթ յերկիրն: Եւ է ճենաստան ընդարձակ դաշտ տարածեալ, յորում բնակեալ են յազզ Իթ, յորոց Ա մարդկեր է: Ունի լերինս և գետս. և լինի նմա դարիճանիկ և կաաիմոն և հրեշմուկայ և հաւ սիրամարգ, տատ և բրբում յոլով, և ապրիշում շատ և ազնիւ, որոց արքայն կոչի ճենբակուր, որ նստի ի քաղաքին Սիւսիայ⁵⁰ և հասարակաց զգետ երկրին կերպասեղէն է:

Իսկ անձանօթ երկիր Սինէացոց⁵¹ առ յերի կալով ճենաց, յորում են ազգ Ե, քայց պատմի զանցանէ անձանօթ մարդիկն և դժուարայհաւատալի, զի են, ասեն, անընդելք, մարդակերք, կիսանձունք, վիշապոտունք, հաւակտուցք, կիսագաղանք, կիսամարդիք անզուխք, այլաձևք, ահարկուք, անպատմելիք ի մարդկանէ:

ՍԱՀՄԱՆՔ ԻՇԽԱՆՈՒԹԵԱՆ ԱՇԽԱՐՀԻՆ ՀԱՅՈՑ ՄԵՍԱՅ⁵²

Բարձր Հայք ունի գաւառս Թ. զԴարանաղի, զԱղիճ, զԱղուր, զԵկեղեց, զՄանանշի, զԴերջան⁵³, զՍպեր, զՇաղգամք, զԿարին: Ունի լերինս Դ. և երէս քաղումս, հաւս պիտանիս և ջերմուկս և աղս⁵⁴, և է բարձր քան զամենայն երկիր, քան զի բնդ Դ կողմանէ արձակէ գետս. և քաղաք է սորա Կարին, որ Թէոդուպոլիս կոչի:

Երկրորդ Հայք յերի կայ բարձր Հայոց, ունի գաւառս Ը. զԽորձէն, զՀաշտէնս, զՊաղնատուն, զԲալուհոլիտ, զԾոփաք⁵⁵, զԽանձիթք, զԳովզէք, զԴեղիկ: Ունի բերդ, գետս և լերինս. ունի երէս և հաւս և ձկունս, և ի գաղանաց՝ զառիւծն:

Աղձնիք առ Տիգրիս⁵⁶ գետով կայ. գաւառս ունի Ժ. զԱրզիւն, զԱնփառներտ, զՔեղ⁵⁷, զԿեթիկ, զՏատիկ, զՍալնուանս⁵⁸, զԽերհեթ, զԴեղ, զԱլուածոր, զՍասուն. և ունի նոյզ և երկաթ, զթղոր և ունի հաւ զգեհոն:

Տուրաորերան⁵⁹ յերի կալով Չորրորդ Հայոց գաւառս ունի ԺԶ. զԽոյթ, զԱսպակունիք, զՏարօն, զԱրշամունիք, զՄարդաղի⁶⁰, զՄանանաղի, զԴասանաուորք, զՏուարձատափ⁶¹, զԴղաւ⁶², զՀարք, զՎարժունիք, զԵրիվարք. զԲզնունեաց երկայնութեամք ճ մղոն և յայնութեամք Կ: Լինի ի նմա գաղաղէն և մեղր, նաւթ⁶³ և երկաթ, մաշկամիրք և պաստակք⁶⁴:

Մոզք⁶⁵ յելից կայ Աղձնեաց յամուր ստորոտ լերինն, գաւառք ի նմա Թ. Իշայր, Իշոց գաւառս, Առնենից ձոր, Միշա⁶⁶, Առանձնակ⁶⁷ Մոզս, Արքայից գաւառ, Արգաստեացովիտ, Զերմածոր⁶⁸. ունի մրգոյ խնձոր⁶⁹ և մանրագոր և բնկոյզ. ի գաղանաց՝ զինձն գեղեցկախայտ, հաւ, զկաքաւ⁷⁰:

Կորճայք⁷¹ յելից կա Մոկաց առ Ասորեստանեաւք⁷², գաւառք նորա Թ. Կորդիս⁷³, Կորդուն, Ասուանդ, Աղմոթղանս, Որսիբան⁷⁴, Կարսպպունիս, Մախուկն էլի, Փոքր Աղբակ: Ունի զառիկ և պտուղ⁷⁵ ազնիւ:

Պարսկահայէն յելից կուսէ կայ Կորճայից առ Ասորպատականաւ. գաւառս ունի Թ. Աղու, Կուսիճան, Մարի, Թիափիու⁷⁶, Ծսառնայ⁷⁷, Տամբատ, Զարհեան⁷⁸, Զարուանդ, Հեր: Ունի երէ, ցիւռ և այժեամն:

49 A մենաստան 50 A Կոսայ 51 B նսինեացոց 52 A Մեծաց Հայոց 53 A զԴերջանան
54 A աղսս 55 B զԾոփաթ 56 B Տիգրիս 57 A զՔիշ 58 զՍալնուանսս 59 A Ջուրաորերան
60 A զՄաղիւզ 61 B զՏուարձատափ 62 A զԴղաւ 63 A նոթ 64 B պակ 65 A Կոզ
66 B Միջակ 67 B Առանձուկ 68 A Զերածոր 69 A չիք ունի մրգոյ խնձոր 70 A զայքաւ
71 A Կորճ 72 B Ասորեստանօք 73 B Կորդիս 74 A Որսիբան 75 B պուղ 76 B Պափիու
77 A Ծսառնայ 78 B Զարհանդ

Վասպուրական ի մտից կոչս է Պարսկաստանոց յերի Կորճայից: Գաւառք են նորա ԼԶ. Ռշտունիք⁷⁹, Տոսպ, Բզունիք⁸⁰, Արշակողիդ, Բառողովիտ⁸¹, Գառնի, Առբերանի, Բուժունիք, Կղանովիտ, Հայոց ձոր, Աանիտան, Անձեացիք, Տրապա-տունիք⁸², Երուանթունիք, Մարդաստան, Արտաղ, Աղբակ մեծ, Անձահից⁸³ ձոր, Թոռնաւան⁸⁴, Ճուաշ, Կրճունիք, Վրճունիք⁸⁵, Պալունիք, Արտաշիզան⁸⁶, Արտաւ-ենան, Բաբան⁸⁷, Գաւաբան, Գաղբիկան, Մագանդ, Վարժունիք, Գողթն⁸⁸ զինա-ւէտ, Նախջուան⁸⁹ քաղաք:

Սիւնիք յելից կայ Այրարատոյ⁹⁰ ի մէջ Երասխայ և Արցախայ: Գաւառք են նորա ԺԲ. Երնջակ⁹¹, Ճահուկ, Վայոց ձոր⁹², Գեղարքունի, յորում է ծովն, Կո-տայք, Աղահէճ, Ծղուկք, Հարբանդ⁹³, Բաղք, Զորք, Արեիք⁹⁴, Կոսական: Լինի ի նմա մուրա և զերայրի⁹⁵ և նուան. և ամուրք են:

Արցախ⁹⁶ յերի կայ Սիւնեաց: Գաւառք ունի ԺԲ, զոր Աղուանք անուանեն. զՄիւս Հիւրանդն, Վակունիք, Բերդաձոր, Մեծիրան, Մեծկուանք, Ապիանք⁹⁷, Պածկանք, Սիսականք, Կոտայք⁹⁸, Քուտիփաւանէս⁹⁹, Կողթ, յորում լինի քարա-խունկն:

Փայտակարան յելից կայ Ուտիայ, առ Երասխա: Գաւառս ունի ԺԷ (sic) դոյր (sic) այժմ Ատրպատական ունի. է փորակէ, Հրակարտպերուժ¹⁰⁰, Վար-զանակերտ, Քրական, Ռոտրաշայ, Քաղանդոտ¹⁰¹, Խանի Թաշ, Բաղաւան¹⁰², Սպանդարան, Որմզդան, Կաղբք: Լինի ի նմա բամբակ¹⁰³ անբաւ և զարի բնա-րոյս:

Ուտա ի մտից կայ Երասխայ ի մէջ Արցախայ և Կորս զետոյ¹⁰⁴, զոր Աղու-անքն ունին: Գաւառքն նորա է. Առաստղոտ, Առիզոտ¹⁰⁵, Պայեակ, Գարդմանք, Շագուշէն, Ուտի առանձակ, յորում է Պարտաւ քաղաք: Լինի ի նմա ձիթանիք և յամբիկ, և ունի հաւ՝ զկատակ:

Գուգարք ի մտից կայ Ուտիայ: Գաւառք են նորա Թ, զոր Վիրք ունին. Զո-րափոր, Կոզափոր¹⁰⁶, Ծորափոր, Տաշիր, Թոնլս¹⁰⁷, Կանգարս, Արտահան, Զա-տախէթ, Կղարջք: Լինի նմա նալութ, հաճարիք ծառ և սրովել և տօսախ:

Տայք ի մտից կայ Գուգարաց¹⁰⁸, ամրոցովք իւրովք և բերդօղք (sic): Ունի զաւառս Ը. Կող, Բերդախտ, Պարտիզափոր¹⁰⁹, Գուրաղս, Ճակատս, Արսեաց փոր: Ունի թուղ և նուան, աղտոր և նուշ:

Այրարատ ի միջի կայ յառաջասացիւոց աշխարհացդ: Գաւառս ունի Ի. Բա-սեան¹¹⁰, Գարեղեանք¹¹¹, Արեղեանք, Ապահունիք, (Աշարունիք)¹¹², Բարիա-ւանա¹¹³, Ծաղկէտան, Կողովիտ, Ճակաղնէ, Ծծումք, Շիրակ, Արագածոտան, Մա-սեացոտան, Նիդ, Կոտայք, Մաղաղ, Վարժունիք, Աշոտս, Ոստանն Շարուր և Դվին քաղաք դոցա: Ունի յերինս զԱրագած, զԿորդուղ, զՄասիս՝ տապանակաւն, և զեռս և զաշոտս պիտանիս և ամենայիս, երէս¹¹⁴, հաւս բազումս աղգի աղգի և զեղեցկատես և քաղցր ի ճաշակս. և ունի զմայր եկեղեցեաց որ ի Վաղարշա-պատ քաղաք, որ է Էջմիածինն, և զսուրբ Շողակաթն:

⁷⁹ A Ռուշունիկ ⁸⁰ A Բզունիկ ⁸¹ B Բառողովիտ ⁸² B Արպատունիկ ⁸³ A Անձահից
⁸⁴ A Թոռնաւան ⁸⁵ A Վրճունիկ ⁸⁶ A Արտաշիզան ⁸⁷ B Բաղան ⁸⁸ B Գողթն ⁸⁹ B Նախ-
ջուան ⁹⁰ A Արատոյ ⁹¹ B Երնջակք ⁹² A Վայոյ ձոր ⁹³ A Հարբանա ⁹⁴ A Արէելիք
⁹⁵ A զերաթի ⁹⁶ A Արցախ ⁹⁷ A Ապիանք ⁹⁸ B Կոտայք ⁹⁹ B Քութիփաւանեայ
¹⁰⁰ B Հրակարտպերուժ ¹⁰¹ A չիք Ռոտրաշայ, Քաղանդոտ ¹⁰² A Բաղաւան ¹⁰³ A բանակակ
¹⁰⁴ A Ա չիք և զարի բնարոյս: Ուտա ի մտից կայ Երասխայ ի մէջ Արցախայ և Կորս զե-
տոյ ¹⁰⁵ A Առիզոտ ¹⁰⁶ B Կողբակփոր ¹⁰⁷ B Թոնլս ¹⁰⁸ A Գուգարաց ¹⁰⁹ B Պարտիզիփա
¹¹⁰ B Բասան ¹¹¹ B Գարեղեանք ¹¹² B օրինակում չկա ¹¹³ A Բաւէաւանդ ¹¹⁴ A Էրէս

[ԱՆԵԱՐՀ ԿԻԼԻԿԵՑԻ]

Կիլիկիայի ի միջի կայ Ասորոց և Գամբաց: Ունի գաւառս և բերդս և գետս
բազումս և աղբերս¹¹⁵. երէս¹¹⁶, զարչ¹¹⁷ և զինձ¹¹⁸, եղն, սլատան¹¹⁹, այծեամն
և մարիս վայրի, վիթ և վո¹²⁰ և գոմեշ և հաւ սիրամարգ և սալամ, կարաւ և տու-
ռէձ, արաւ¹²¹, արագիլ, բաղէ և չոր: Ունի միրգս¹²² զխնձոր¹²³ և տանձ¹²⁴ և սա-
լոր և ծիրան, թրինչ և նումայ¹²⁵, նարինչ և լիմաւ¹²⁶: Ունի երկաթ և աղ, բամ-
բակ¹²⁷ և ապրիշում¹²⁸, արջասպն և ծծումբ, շերմուկ և բորակ և ձիւթ սեաւ և
սպիտակ, և մայրաբաղար զՏարսոն¹²⁹ և զՍիս, ուր է ապակէ հողն¹³⁰, և զԱ-
լաս¹³¹ նաւահանգիստ բազում նաւաց¹³². լինի մուղուալայ և շապալութ, հաճար՝
Թ ցեղ¹³³, բուղ և զաֆրան¹³⁴, վարդ և մուրտ և մանուշակ և եղջիւրի¹³⁵ ծառ և
ձիթապտուղ և աղտոր և նուշ և արմաւ և կաղին, արքայրնգոյլ¹³⁶, թուղ և նուռն,
սարեկ և մաննեխ, պատեխ, ձմերուկ, շամամ գեղեցկախաչտ և կոթայ, սերկեիլ
և յունապ, կասկ և հոյն յանտառի¹³⁷ և Սանսպարի¹³⁸ փիճոյ և այլ բիւր բարիս
անթուելիս:

A. A. АНАСЯН

ГЕОГРАФИЯ ТОВМАСА КИЛИКЕЦИ

Резюме

На основе сличения двух рукописей, хранящихся в Матенадаране имени Маштоца, автор публикует небольшую работу по географии, которая имеет непосредственное отношение и к краткой редакции армянской «Географии» («Ашхарацуйц») VII века. Г. Инджичян, Г. Алишан, Б. Саркисян и другие исследователи были знакомы с этой работой Киликеци по рукописям, находящимся в Венецианском книгохранилище мхитаристов. Они установили имя автора и эпоху, в которую он жил (XIV в.), однако оригинал до сих пор не был опубликован. Недавно выяснилось, что два экземпляра этого произведения находятся в Ереванском Матенадаране имени Маштоца (рук. №№ 1518, 163а—165а, 177а, 87б—90б). Первые две главы публикуемой рукописи представляют географию стран Азии и исторической Армении, третья же глава целиком посвящена Киликии и содержит интересные данные о ее естественных богатствах, а также растительном и животном мире.

115 В աղբերս 116 В էրէս 117 В գաղէ 118 А զինձն 119 А սլատան 120 В վո
121 А արաւ 122 В միրգ 123 А զխնձոր 124 А տանձ 125 А նումա 126 А լիմա 127 А բան-
աակ 128 В ապրիշում 129 А զՏարսոն 130 А ապակէ հողս 131 А զԱլաս 132 В նաւաց
133 А հաճար, ցեղ 134 В զաւֆրան 135 В եղջիւր ծառ 136 А արքայրնկուղ 137 А յանդառի
138 А Սինսապարի

A. H. ANASSIAN

LA GEOGRAPHIE DE THOMAS DE CILICIE

L'auteur publie le petit ouvrage de géographie de Thomas de Cilicie apparemment lié à la rédaction abrégée de la Géographie arménienne du VIIe siècle et dont le Maténadaran d'Erévan possédait deux copies récemment mises au jour (ms 1518, 163^r — 165^r; ms 1770, 87^v — 90^v).

Les philologues Gh. Indjidjian, Gh. Alishan, B. Sarkissian et d'autres eurent connaissance de cet ouvrage à la Bibliothèque de la Congrégation des Mékhitaristes de Venise. Ils en déterminèrent l'auteur et l'époque (XIVe s.).

Ce texte, publié pour la première fois, concerne les pays asiatiques, la géographie de l'Arménie historique. Le troisième chapitre est entièrement consacré à la Cilicie, la flore, la faune et les ressources naturelles de cette contrée.